Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

تحقیقات قرانی و حدیثی/ سال پنجم/ شماره نهم/ سال ۸۱/۱۴۰۲ -۱۰۵

کاربست دستاوردهای جدید علمی در نقد حدیث

فاطمه زاهدی[۱]، میرحسین باقری[۲]

چکیده

نقد متنی یا محتوایی حدیث یکی از زیرشاخه‌های دانش حدیث‌شناسی است که در تشخیص احادیث صحیح از سقیم نقش اساسی دارد. ریشه شکل‌گیری چنین دانشی هرچند به دوران پیامبرﷺ و عصر ائمه علیهم‌السلام بازمی‌گردد، اما رفته‌رفته در امتداد قرون و اعصار به رشد و تکامل کنونی دست‌یافته است. حدیث‌شناسان و حدیث‌پژوهان دوره‌های مختلف برای نقد و ارزیابی محتوایی احادیث، تلاش کرده‌اند معیارهایی عدیده‌ای را شناسایی و معرفی کنند که بتوان در پرتو آن احادیث صحیح را از ناصحیح تشخیص داد. طی یکی دو سده‌ای اخیر درکنار معیارهای سنتی، معیار دیگری که ناظر به تحولات جدید علمی در جهان معاصر هست نیز مطرح شده عبارتند از: عدم مخالفت حدیث با یافته‌های قطعی علوم که از آن بانام کاربست دستاوردهای علوم جدید در نقد محتوایی احادیث یاد می‌شود. در این معیار ادعا بر این است که اگر ثابت شود گزاره علمی از زبان معصوم صادر شده است برمبنای اتصال وجودی و علمی‌شان با سرچشمه دانش و اندیشه می‌توان گفت آن گزاره منطبق با واقعیت‌های علمی و جهان هستی نیز است و اگر حدیث و بیانی منتسب به معصومین با واقعیت‌های ثابت شده‌ای علمی ناسازگار باشد می‌توان ادعا کرد چنان بیانی با همان کیفیت نمی‌توانسته است از معصوم صادر شود. ازاین‌رو هرآنچه به‌وسیله روش‌های موجه و قابل قبول علمی به‌دست می‌آید، می‌تواند معیار نقد احادیث علمی باشد.

واژگان کلیدی: علوم جدید، روش علمی، حدیث‌شناسی، نقد الحدیث، نقد متنی.

---

۱. دانش پژوه دکتری تفسیر تطبیقی مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Email: fatemezahedi888@gmail.com ORCID ID: 0000000324455424

۲.استادیار گروه علمی قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی، قم، ایران.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۱. مقدمه

حدیث به‌صورت عام، نام و عنوانی است که به قول، فعل و تقریر معصوم اطلاق می‌شود، اما معنی خاص‌تری نیز دارد و آن، قول و گفتار معصوم است. براساس مبانی الهیات اسلامی، گفتار، عمل و تقریر معصومین علیهم‌السلام به‌دلیل اتصال وجودی با سرچشمه معرفت و مصونیت از خطا، حجیت عقلی و شرعی دارند. به‌گونه‌ای‌که اگر ثابت شود سخنی از معصوم صادر شده است محکی آن سخن ازنظر علمی و نظری لازم‌الاتباع است. روند انتقال احادیث به نسل‌های اخیر با مشکلات، نارسایی‌ها، آسیب‌ها و آفت‌های عدیده‌ای همراه بوده است تاجایی‌که در بسیاری از موارد، تشخیص یک متن ادعایی دشوار می‌نموده است که آیا این متن از معصوم صادر شده است یا خیر و اگر صادر شده آیا با همین عبارت و جمله‌بندی بیان شده یا اینکه فقط مضمون آن نقل شده است. در نقل به مضمون آیا نقصان یا زیادتی رخ داده است یا خیر. برای یافتن پاسخ این پرسش‌ها و نظایر آن، حدیث‌پژوهان و اندیشمندان علوم حدیث در طول سده‌های متمادی تلاش کرده‌اند معیارهایی به‌دست دهند تا در پرتو آنها بتوان تشخیص داد که برای مثال فلان متن حدیثی آیا از معصوم صادر شده است یا خیر. کاربست آن معیارها و روش تطبیق آن بر احادیث برای تفکیک صحیح از ناصحیح و تشخیص سره از ناسره همان چیزی است که در عرف حدیث‌پژوهان به نقدالحدیث معروف شده است. بنابراین، نقد حدیث، هدفی اساسی را دنبال می‌کند که آن، تشخیص درست از نادرست و صحیح از سقیم است. یکی از معیارهای نقد در حدیث‌پژوهی، عرضه احادیث به گزاره‌های اثبات‌شده علمی است که در علوم جدید ثابت شده‌اند. چه اینکه علوم، راه کشف واقع و مبین دفتر تکوین و آفرینش الهی است و گزاره‌های علمی آن‌گاه که به مرحله اثبات می‌رسند بخشی از واقعیت هستی را آشکار نموده و توضیح می‌دهند. به‌همین‌دلیل آموزه‌ها و تعالیم دینی و سنت معصومین که از سرچشمه‌های معرفت منشأ می‌گیرند نیز نمی‌توانند با یافته‌های علمی و اثبات شده که توضیح‌دهنده واقعیت هستی هستند در تعارض و تقابل قرار گیرند.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۲ . مفهوم‌شناسی

۲ـ۱ . علم و تعیین مراد از آن

علم در لغت به‌معنای مطلق آگاهی، دانستن، دریافتن و ادراک است. (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه علم) در اصطلاح پنج معنای زیر برای علم آمده است:

- علم دربرابر جهل که شامل تمام دانستنی‌ها شامل تصورات، تصدیقات، حصولی، حضوری، عقلی، حسی، شهودی و نقلی است؛

- علم به‌معنای قطع و یقین و متعلق آن گزاره‌هایی است که مورد یقین انسان باشد چه اینکه آن گزاره یقینی براساس واقع باشد یا نه. علم در این کاربرد، مقابل شك، ظن و وهم قرار دارد؛

- علم، به‌معنای اعتقاد یقینی همسو با واقع است. در این قرائت، علم درمقابل جهل بسیط و مرکب است؛

- علم به‌معنای سیستمی از گزاره‌های حصولی است که با روش‌های مختلف کسب معرفت به‌دست آمده‌اند مانند علوم تجربی، انسانی، فلسفی، تاریخی، عرفانی و... ؛

- علم به‌معنای سیتمی از گزاره‌های حصولی است که باروش تجربی تحصیل شده و به‌صورت فنی طبقه‌بندی شده‌اند مانند شاخه‌های مختلف علوم تجربی (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۳، ص۳۳؛ سروش، ۱۳۹۳، ۹).

مراد از علم در نوشتار حاضر معنای اخیر آن یعنی، علوم تجربی است که می‌توان چنین تعریف کرد: «علم عبارت است از سیستم مطالعاتی منظم و مرتب براساس روش علمی (مشاهده و تجربه) که واقعیت‌های جهان را آن‌چنان که هستند شناسایی می‌کند و هدف آن کمک به انسان در فهم طبیعت پدیده‌ها و کشف و بیان قوانینی است که بتواند پدیده‌های موردنظر را تبیین یا پیش‌بینی کند». (نراقی، ۱۳۶۵، ص۷)

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۳ . چیستی‌شناسی علوم تجربی

برخلاف تصور اولیه، چیستی و ماهیت علوم تجربی و مدرن امری غیربدیهی و ابهام‌آلود است. مناقشه‌های طولانی‌مدت فیلسوفان و مورخان علم در طول قرن بیستم میلادی بیان‌گر آن است که نه‌تنها ماهیت علم برای همگان روشن نیست که حتی برای عالمان و دانشمندان دست‌اندرکار تولید علم نیز امر مناقشه برانگیز است. دانشمندان و متعاطیان علوم، خود را پیرو روش تجربی می‌دانند و مدعی هستند که روش تجربی شامل: جمع‌آوری واقعیات به‌وسیله مشاهده و آزمایش دقیق و سپس استنتاج قوانین و نظریه‌ها از آن واقعیات به مدد نوعی شیوه منطقی است (چالمرز، ۱۳۸۱، ص۷). تحولات جدید در فلسفه علم مشخص کرده است که این دیدگاه با مشکلات اساسی روبه‌روست. مشاهده، آزمایش و استمداد از نوعی روش استنتاج متقن درقالب بنیاد مطمئن علم نمی‌تواند به‌صورت کلی قابل قبول باشد چه اینکه هیچ روشی که بتواند صحت نظریه‌های علمی را به‌صورت قطعی ثابت کند، وجود ندارد (چالمرز، ۱۳۸۱، ص۸). منازعات طولانی علم‌پژوهان و فیلسوفان علم در طول سده بیستم حول همین ادعای محوری علم‌گرایان باعث شده است که حداقل دو دیدگاه عمده روایت در باب علم و روش علمی شکل بگیرد که هریک از این‌دو به‌نوبه خود دیدگاه‌های ریزتری را شامل می‌شوند. روایت اول، از آن پوزیتیویست‌ها و اسلافشان و روایت دوم، از آن نگتویست‌ها و اخلافشان است. دیدگاه اول از علم درحدود قرن هفدهم تا نیمه نخست قرن بیستم رایج بود، اما پس از چالش‌های اساسی که در نیمه قرن بیستم پدید آمد این روایت از علم جایگاه خودش را ازدست داد و روایت پست‌پوزیتوسیم بر علم سیطره افکند.

۴ . ویژگی‌های علم در روایت اثبات‌گرا (پوزیتویسم)

۴ - ۱ . جدایی علم و متافزیك

جداانگاری علم از متافیزیك در شکل افراطی آن به‌معنای مبرا بودن علم از متافزیك است. براساس این نگرش، گزاره‌های غیرعلمی (متافزیکی) گزاره‌هایی فاقد معنا هستند.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۴ – ۲ . جدایی مشاهده از نظریه

این تمایز وجدایی در دو سطح است: در سطح مفاهیم؛ در سطح گزاره‌ها. در مورد اول، تمایز یعنی، مفاهیم نظریه‌ای در معناداری خود وابسته به مشاهده است؛ یعنی یك مفهوم زمانی معنا دارد که قابل تحقیق‌پذیری تجربی باشد. در مورد گزاره‌ها، تمایز یعنی، داوری در باب گزاره‌های نظریه‌ای توسط ارتباط آنها با داده‌های مشاهده‌ای صورت می‌پذیرد؛ یعنی آزمون‌های تجربی در ترجیح نظریه بر نظریه دیگر نقش تعیین‌کننده دارند.

۴ – ۳ . انفکاك امر واقع از ارزش

تفکیك و جدایی بین امر واقع و ارزش یعنی، نظریه‌ها فارغ از ارزش هستند؛ زیرا گزاره‌های ارزشی بار معرفتی ندارند، بلکه حاکی از احساسات درونی افراد هستند. این درحالی است که علم با واقعیت‌ها سروکار دارد و گزاره‌های علمی بیانگر امور واقع هستند.

۴ – ۴ . انفکاك حوزه کشف از حوزه داوری در روش‌شناسی

این تمایز که در واپسین روزهای حیات پوزیتیوسیم ازسوی رایشنباخ مطرح شد به‌این معناست که دانشمند در مرحله کشف پدیده‌ها ممکن است به هرگونه نظریه‌پردازی و تخیل دست بزند تا پدیده موردنظر را فهم کند، اما در مقام داوری، تلاش بر این است که آنچه را که دانشمند برای راه‌حل اندیشیده به‌محك آزمون و تجربه درآید و اعتبار آن ثابت شود. (باقری، ۱۳۸۲، ۱۷)

۵ . ویژگی های علم در روایت مابعد اثبات‌گرا (پسا پوزیتوسیم)

۵ – ۱ . درهم تنیدگی علم و متافیزیك

در دیدگاه مابعد اثبات‌گرا نه‌تنها علم و متافیزیك از هم جدا و متمایز نیستند، بلکه متافزیك منبع مؤثری بر فرآیند کشف علمی است و بالاتر از آن اینکه علم بدون چنین الهامی از متافزیك نمی‌تواند به اکتشاف علمی دست یابد.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۵ – ۲ . درهم تنیدگی مشاهده و نظریه

در دیدگاه مابعد اثبات‌گرایی برخلاف آنچه اثبات‌گرایان می نداشتند گزارش از امور واقع همواره گرانبار از نظریه است و مشاهده محض و فارغ از نظریه، امکان‌پذیر نیست. براساس این باور، مفروضات معین درباره جهان باعث می‌شود که جهان به‌صورت خاصی دیده شود و اگر آن پیش‌فرض‌ها عوض شود نگاه انسان نیز عوض می‌شود.

۵ – ۳ . عدم تعیین نظریه توسط مشاهده و آزمون

درمقابل دیدگاه پوزیتیویست‌ها مبنی بر اینکه مشاهده و آزمون، تکلیف نظریه را ازنظر درستی و نادرستی روشن می‌کند در دیدگاه مابعد اثبات‌گرا اعتقاد بر این است که نظریه هیچ‌گاه نمی‌تواند توسط مشاهده و آزمون، اثبات و یا حتی ابطال شود.

۵ – ۴ . پیشرفت علم از راه رقابت نظریه‌ها و الگوهای علمی

در دیدگاه مابعد اثبات‌گرا علاوه‌بر آنکه پیشرفت علم ازراه انباشت اطلاعات به‌دست‌آمده از مشاهده و آزمون انکار می‌شود هرگونه پیشرفت خطی برای علم غیرقابل قبول شمرده می‌شود، بلکه پیشرفت علمی از راه غلبه نظریه‌های رقیب ازنظر قدرت تبیین و پیش‌بینی است (لاکاتوش) یا ازراه مواجهه با الگوهای جدید علمی و ایجاد بحران در علم متعارف (تامس کوهن) به‌دست می‌آید. (چالمرز، ۱۳۸۱، ص ۹۵)بین ماهیت نظریه علمی و کاربرد عملی آن باید تفکیک قائل شد؛ یعنی اگر نظریه‌ای از آزمون تجربی به‌سلامت گذشت، تأیید می‌شود و اگر در آزمون تجربی شکست خورد، تضعیف می‌شود. معقول به‌نظر می‌رسد که گفته شود اگر نظریه‌ای در عمل با موفقیت به‌کار گرفته شود، تأیید می‌شود و باید علمی دانسته شود (گیلیس، ۱۳۸۱، ص۲۶۵).

۶ . مفهوم‌شناسی حدیث

الف) حدیث از ماده حدث در زبان عربی معانی مختلفی دارد: تازه و نو از هرچیزی. ازهمین روی عرب، افراد کم‌سن و سال را حدیث السن می‌گویند. (فراهیدی، ۱۴۱۴، ۱۱۳/۳) کلام و گفتار را چون هر بخشش نسبت به بخش قبلی تازگی دارد، حدیث می‌گویند (جوهری، ۱۴۰۴، ۲۷۸/۱).

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

صاحب تاج العروس نیز حدیث به‌معنای نقیض و قدیم می‌داند: «والحدیث: نقیض القدیم» (واسطی، ۱۴۱۴، ۱۸۹/۳)؛ ب) احداث و ایجاد چنان‌که راغب اصفهانی نوشته است: «کون الشیئ بعد أن لم یکن، عرضاً کان ذلک او جوهراً» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۲، ص۲۲۲). ابن فارس نیز باتوجه به همین معنا می‌نویسد: «الحاء والدال والثاء، اصل واحد وهو کون الشیئ لم یکن» (ابن فارس، ۱۴۱۴، ۳۶/۲). سید حسن مصطفوی در این باب معتقد است: اصل مفهوم ماده حدث، شکل‌گیری و ایجاد چیزی در زمان متأخر است و این ایجاد در شکل‌گیری فرقی نمی‌کند که در جوهر است یا ذات یا عرض یا افعال و اقوال و در مفهوم این ماده لزومی ندارد که درمقابل قدیم باشد یا از عدم شکل گرفته باشد، البته مخلوقات و محدثات همه حادث هستند و از عدم شکل گرفته‌اند (مصطفوی، ۱۳۸۵۲)[۱]. براساس آنچه بیان شد می‌توان نتیجه گرفت که حدیث از ماده حدث ازنظر لغوی به‌معنای کلام و گفتار است؛ زیرا هم مشتمل بر جدید بودن درمقابل قدیم و هم مشتمل برمعنای ایجاد و احداث است؛ زیرا کلام، حادث مسبوق به عدم است.

حدیث دراصطلاح حدیث‌پژوهان شیعه به‌معنای گفتاری است که از قول، تقریر یا فعل معصوم حکایت می‌کند. اهل سنت در تعریف این اصطلاح آورده‌اند: «حدیث اسمی است از ریشه حدث که همان اخبار است که سپس به‌وسیله این لفظ، قول، فعل، تقریر یا صفتی را که به پیامبرﷺ نسبت داده می‌شود، نام‌گذاری کرده‌اند (صبحی‌صالح، ۱۳۷۲، ص۹۱). ابن حجر در مورد وجه تسمیه حدیث می‌نویسد: «چون در صدر اسلام به قرآن مجید، قدیم می‌گفتند درمقابل آن، آنچه به رسول اکرمﷺ منسوب شود حدیث اطلاق گردید و این اصطلاح تا امروز درمیان مسلمانان باقی مانده است». نویسنده مقباس الهدایه در این مورد نوشته است: «و ذکر جمع من اصحابنا انّ الحدیث فی الاصطلاح هو ما یحکی قول المعصوم او فعله او تقریره»

۱. انّ مفهوم هذه المادّه: هو تکون شیئ فی زمان متأخر و هذا تکونّ و التجدّأ اعمّ من أن یکون فی الجواهر والذوات او فی الاعراض والافعال والاقوال، ولیس فی مفهومها نظر الی کونه فی مقابل القدیم او التکوّن من الحدقم و ان کانت المخلوقات و المحدیثات کلّها متکوّنة حادثة موجود بعد العدم (مصطفوی، ۱۳۸۵: ۲۰۶/۲).

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

(مامقانی، ۱۴۰۱، ۵۷/۱). گروهی از امامیه در تعریف اصطلاحی حدیث گفته‌اند: «حدیث چیزی است که سخن، فعل و تقریر معصوم را حکایت می‌کند». محقق تهانوی نیز نوشته است: «الحدیث فی اصطلاح المحدیثین قول الرسول و حکایة فعله و تقریره» (۲۳/۱).

حدیث عبارت از کلام و گفتاری است که حکایتگر اقوال، افعال و تقریر معصوم است (که در نزد اهل سنت منحصر به نبی اکرم ﷺ و در نزد شیعیان شامل پیامبر و ۱۳ معصوم از عترت پیامبر می‌شود). یکی از منابع معرفت دینی، حدیث است. ازآنجاکه آنها واسطه‌های بین خدا و خلق و آگاه‌ترین افراد نسبت به حقایق عالم بوده و به سرچشمه هستی اتصال دارند کلامشان حاوی ژرف‌ترین معارف و حقایق در مورد شناخت هستی، انسان و زندگی پس از مرگ و صدها موضوع علمی دیگر است. مؤمنین درراستای کسب، بسط و توسعه معرفت و آگاهی به آنها مراجعه کرده و بادقت و توجه در مضامین و مفاهیم موجود در ورای متن به کشف حقایق عالم و واقع اشیاء و اصطیاد هزاران راز سربه‌مهر و نامکشوف هستی، انسان و مسائل مربوط به آنها می‌رسند.

۷. نقد حدیث

نقد حدیث یعنی، فرایند تحقیق برای یافتن پاسخ این‌دو پرسش: آنچه بانام متن حدیث در دست است آیا حدیث است؟؛ اگر حدیث است آیا ازنظر ساختاری (واژگان، جمله‌بندی‌ها) همان چیزی هست که از معصوم صادر شده است یا خیر؟ برای پاسخ دادن به این‌دو پرسش تلاش‌های فراوان و پردامنه‌ای ازسوی حدیث‌شناسان و پژوهشگران این عرصه صورت گرفته است. تاآنجاکه شاخه‌های متعددی را در علوم حدیث پدید آورده‌اند. برمبنای روش حدیث‌پژوهان آنچه که از روند پاسخ‌یابی به پرسش نخست به‌دست می‌آید اتصال‌مندی سندی حدیث نسبت به معصوم است. در این مرحله توجه اصلی حدیث‌پژوه به اتصال سند و وثاقت راویان است. آنها سعی می‌کنند حال راویان ازنظر وثاقت، عدالت و ضبط و نیز اتصال یا عدم اتصال سند را به بررسی کنند. درنهایت اگر حدیثی از زیر مهمیز نقد سندی به‌سلامت بیرون آید آن حدیث را صحیح السند می‌نامند.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

درمیان دانش‌های حدیثی، دو علم عهده‌دار این نوع نقد، علم رجال و مصطلح الحدیث است. در این مرحله نقد و ارزیابی هرچند زمینه اطمینان به صدور حدیث فراهم می‌شود، اما چون مبتنی بر گواهی تاریخی است اطمینان قطعی به‌دست نمی‌دهد؛ زیرا این احتمال همواره می‌تواند وجود داشته باشد که جعل، تحریف و فساد در احادیث راه یافته باشد و یا کسانی‌که به جعل حدیث مبادرت می‌کرده به جعل سند نیز دست زده باشند. بنابراین، برای حصول اطمینان بیشتر و برداشتن این احتمال باید در محور دیگری نیز ارزیابی محتوایی و متنی صورت بگیرد. مرحله دوم ارزیابی حدیث که می‌توان از آن با نام نقد متنی حدیث نیز یاد کرد مهمترین بخش فرایند نقد حدیث یا کسب اطمینان اتصال‌مندی حدیث است؛ یعنی بررسی و ارزیابی مطالب و محتوای حدیث ازنظر صحت و عدم صحت. حدیث‌شناسان اگر حدیثی را ازنظر متن صحیح بدانند آن را صحیح المتن می‌نامند و اگر ازنظر سند هم صحیح باشد آن‌را صحیح الاسناد و المتن می‌نامند یا به‌طور مطلق از آن به حدیث صحیح یادمی‌کنند. (الادلبی، ۱۴۰۳، ص۳۳) بنابراین، عالمان اسلامی برای بهره‌برداری از روایات، آنها را بااستفاده از روش‌های صحیح پذیرفته شده در حوزه حدیث‌پژوهشی ارزیابی می‌کنند که به این عمل، نقد متنی احادیث می‌گویند که بدون توجه به اتصال یا انفصال سند و براساس متن حدیث صورت می‌پذیرد.

۸. علم و دین

علم و دانش همزاد آدمی است. بشر از آن زمان که پابه‌عرصه گیتی گذاشت همواره درصدد کشف و درک اشیاء و جهان بوده و درخلال این مسیر طولانی، علوم و دانش‌های فراوانی را به‌وجود آورده است. بشر به‌مدد علم و دانش خود تلاش کرده است زندگی را برای خود و هم‌نوعانش آسان‌تر و کم‌هزینه‌تر کند. ازاین‌رو، علم در زندگی انسان نقش متمایز و برجسته‌ای داشته و دارد. علم، انسان را توانا می‌کند تا آینده را آن‌گونه که می‌خواهد، بسازد. عمل مانند ابزاری در اختیار خواست انسان قرار می‌گیرد و طبیعت را آن‌چنان‌که انسان بخواهد و فرمان دهد، می‌سازد. پیامبرﷺ نیز پیروانش را به فراگیری علم و دانش تشویق می‌کرد، کودکان اصحابش را وادار کرد که سواد بیاموزند، برخی از یارانش را فرمان داد زبان سریانی بیاموزند. این

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

تأکید و تشویق‌ها درباره علم، سبب شد که مسلمانان با همت و سرعت بی‌نظیری به جست‌وجوی علم در همه جهان پرداختند. امروزه اهمیت علم و دانش برای بشریت مخفی نیست. همه مکاتب بشری و ادیان آسمان به کسب علم و دانش تأکید دارند و پیشرفت و ترقی در مسیر علم را افتخارآمیز می‌دانند، ولی دین اسلام بیش از هر دین و آیین دیگری به علم بها داده و انسان‌ها را به تعلیم و تعلم فراخوانده است. ده‌ها آیه در قرآن و صدها حدیث در مجموعه ارزشمند سخنان اهل بیت عصمت علیهم‌السلام دربیان اهمیت علم، جایگاه، تعریف، اقسام، شرایط و مسائل علم و آموزش و نیز مذمت جهل و آثار آن آمده است. با نگاهی گذرا به این مجموعه گران‌سنگ و مقایسه آن با دیگر مکاتب می‌توان دریافت که هیچ مکتبی این همه توصیف و تأکید، آن‌هم با بیان مضامین بلند درباره علم ندارد.

علوم تجربی یکی از دانش‌های بشری است که یافته‌های آن از راه مشاهده تجربی به‌دست می‌آید و ملاک و معیار درستی آن، انطباق با مشاهدات تجربی است. علم، بخش‌های مختلفی دارد که با یکدیگر مرتبط هستند. علوم تجربی شامل گستره‌ای از علوم هستند که برمبنای تجربه، آزمایش و مشاهدات انسان‌ها شکل گرفته است. این شاخه مانند علوم ریاضی محاسبات دقیقی دارد که این محاسبات درکنار آزمایش‌ها و تحلیل‌های تجربی هستند. عالمان علوم تجربی درپی فهم و شناخت هستند. حال اینکه چه‌نوع شناختی از علوم تجربی حاصل می‌شود نیاز به تبیین دارد. قبل از هرچیز باید شناخت علمی از شناخت عامیان و سطحی متمایز شود. منظور از شناخت سطحی، معرفتی است که افراد عادی و آموزش‌ندیده نسبت به جهان مادی دارند. برای این نوع معرفت، ویژگی‌هایی مانند تقلیدی بودن، ابهام‌آمیز بودن، غیراستدلالی بودن و فقدان جنبه تئوریک بیان شده است. شناخت سطحی پایه، نخستین شناخت علمی است، اما بسیار ناقص‌تر و محدودتر از آن است.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۹. صور شناخت علمی (توصیف، تبیین، پیش‌بینی)

۹ـ۱. توصیف (Description)

توصیف به‌معنای حکایت و اخبار از واقعیت است. تبیین (Expain) نیز متضمن اخبار از واقع است با این تفاوت که تبیین برخلاف توصیف، اخبار از علت وقوع شیء است. در تبیین، حداقل به دو گزاره نیاز است هرچند در محاورات، هردو به زبان نیایند، اما توصیف با یک گزاره نیز صورت می‌گیرد. وقتی گفته می‌شود «آب این لیوان سرد است» این یک توصیف است، اما هنگامی‌که سؤال شود «چرا چنین است» و پاسخ گفته شود «چون یک تکه یخ در آن انداخته‌ایم و هرگاه تکه‌ای یخ در لیوان آب انداخته شود آن آب سرد می‌شود» توصیف نخست، تبیین شده است هرچند این تبیین از دو توصیف درقالب مقدمه تبیین استفاده می‌شود؛ زیرا شناخت توصیفی نسبت به شناخت تبیین، مرحله نازل‌تر و ضعیف‌تری به‌حساب می‌آید، ولی این بدان معنا نیست که توصیف به خودی‌خود هیچ سهمی در علم ندارد. بسیاری از سؤالاتی که در علوم طبیعی و انسانی مطرح می‌شوند، سؤالات درباره چگونگی بوده و پاسخ‌ها از نوع توصیف محض هستند.

۹ـ۲. تبیین

تبیین عبارت است از: بیان علت شیء شناخت انواع تبیین تااندازه‌ای مبتنی بر شناخت انواع علیت است. ارسطو چهار نوع علت مطرح می‌کند: مادی، صوری، فاعلی و غایی.

۱۰. نقش علم در نقد روایات

بعد از آشنایی مسلمانان با علوم تجربی، آنها کم‌کم متوجه تعارض مضمون برخی از روایات با نتایج علوم شدند. بنابراین، معیار دیگری ازسوی برخی از حدیث‌پژوهان به‌نام مخالفت با قطعیت علم مطرح شد. کتاب و سنت افزون بر تأکید و توصیه به مطالعه و کاوش در آیات الهی و نظام آفرینش، خود به مناسب‌های مختلف چه درمقام برشمردن قدرت خداوند و اثبات توحید ربوبی و افعالی و چه درمقام ارائه رهنمون‌های ضروری برای بهتر زیستن و استفاده

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

کامل‌تر از نعمت‌های خداوند در عرصه مسائل علوم تجربی گام نهاده‌اند. دعوت در نگریستن در این سه کتاب و تدبر در آنها با هدف بازشناخت عظمت، قدرت، ربوبیت و رحمت الهی است. این آیات بیانگر آن هستند که قرآن، هستی و وجود انسان، تجلی اسمای جمال و جلال الهی هستند و خداوند از رهگذر این کتاب‌ها بی‌آنکه رؤیت شود خود را به مردم شناسانده است. از مباحث قرآن درزمینه علوم تجربی و هستی‌شناسی در دو عرصه از علوم قرآن مباحث مفصلی ارائه شده است. نخست در بررسی اعجاز علمی قرآن و دوم، بررسی گرایش تفسیر علمی. آنچه در تفسیر این‌دسته از آیات تکوینی قرآن برای پرهیز از تفسیر به رأی مورد تأکید صاحب‌نظران و مفسران است دو نکته اساسی است که عبارتند از: مبنا و معیار تفسیر، دستاوردهای قطعی علم است نه دستاوردهای ظنی و مبنای تفسیر باید مدالیل صریح و روشن آیات باشد. همه کسانی‌که به مبحث اعجاز علمی یا بررسی تفسیر علمی قرآن پرداخته‌اند دو پیش‌فرض را درنظر دارند که عبارتند از: تناقض و اختلاف تباینی میان مدالیل قطعی آیات با دستاوردهای قعطی علم محال است؛ زیرا قرآن و علم با فرض قطعیت، هردو حجت خداوند در نظام تشریع و تکوین هستند و تناقض میان دو حجت خداوند محال است.

تناقض میان آیات قرآن درمقایسه با یکدیگر یا قرآن با سنت قطعی یا قرآن با عقل سلیم محال است. نه‌تنها میان آموزه‌های مسلم و تکوینی قرآن با دستاوردهای قطعی علم تناقضی نیست، بلکه قرآن چه در گذشته و چه در حال از کاروان دانش بشری پیشگام‌تر و پیش‌روتر بوده و هست، چنان‌که مبنای اعجاز علمی قرآن همین نکته است؛ یعنی، افزون بر آنکه قرآن در عصر حاکمیت جهل و جاهلیت بر جهان و قرن‌ها پیش، پرده از بسیاری از اسرار تکوین برداشته اینک نیز از اسراری در هستی خبر می‌دهد که علم تاکنون درباره آن دستاوردی نداشته است. مانند همین مباحث در عرض روایات نیز جاری است؛ زیرا روایات نه‌تنها همسان با قرآن، بلکه به‌مراتب وسیع‌تر و گسترده‌تر در عرصه علوم تجربی به‌مفهوم عام آن گام نهاده است. شاید به‌استثنای شماری از پدیده‌های نوین امروزی، کمتر عرصه‌ای از دانش تجربی بشر باشد که روایات درباره آنها اظهارنظر نکرده باشد. اظهارنظر درباره قلمرو پرداختن روایات به مسائل علوم

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

تجربی به بررسی همه‌جانبه روایات نیازمند است، اما شاید بتوان براساس نگرش استقرای ناقص این عرصه‌ها را به محورهای ذیل تقسیم کرد:

- تفسیر پدیده‌های نظام کیهانی و چندوچون منظومه شمسی مانند کهکشان، ستارگان، خورشید، ماه و زمین؛

- تفسیر شماری از پدیده‌های جهان پیرامون مانند رعد، برق، صاعقه، برف و باران؛

- تفسیر برخی از پدیده‌ها در بدن انسان مانند مراحل شکل‌گیری جنین، تأثیر انواع غذاها بر رشد بدن و خواص خوراکی‌های؛

آموزه‌های گسترده‌ای درباره طب که از آنها به روایات طبی یاد شده است. در این روایت به‌صورت گسترده درباره انواع بیماری‌ها راه‌های علاج و درمان آنها گفت‌وگو شده است.

شماری از این روایات مانند آیات قرآنی، مدلول‌های مورد اطمینان و یقین‌آور بوده و نه‌تنها با دستاوردهای علمی بشر تعارض ندارند، بلکه درقالب اعجاز روایات و گفتار پیشوایان دینی و اثبات برخورداری آنها از علوم لدنی و الهی است. درکنار این‌دسته از روایات باید پذیرفت که حجم قابل ملاحظه‌ای از این روایات، ساخته و پرداخته افرادی است که یا به‌دنبال استهزا و تضعیف پایه‌های آن بوده‌اند و یا از رهگذر جعل و فریب مردم ساده‌لوح، قصد کسب شهرت و درآمد داشته‌اند مانند روایات ذباب که در آن به‌دلیل شفابخشی بال مگس به شناور ساختن آن در غذا به‌هنگام افتادن در غذا توصیه شده یا روایتی که از شفابخشی بادمجان نسبت به همه بیماری‌ها سخن می‌گوید. (مستغفری، ۱۳۸۱، ص۱۲۶) به‌نظر می‌رسد پذیرفتن این روایات چندان توجیه علمی ندارد. امروزه گروهی از روشنفکران و یا جاهلان مغرض، وجود بخشی از این روایات را درراستای تضعیف میراث روایی مطرح می‌کنند. متأسفانه باوجود حساسیت و خطرآفرینی این‌دست از روایات، هیچ‌گونه تحقیقات درخور و گسترده‌ای درباره صحت و سقم آنها انجام نشده است.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۱۱ . معیار عدم مخالفت حدیث با حس و تجربه

معیارهای نقد هم به سند روایات و هم به متن روایات ارتباط دارند؛ یعنی، ضوابط و معیارهایی که در نقد متن از آنها استفاده می‌شود. عدم مخالفت با کتاب و سنت و عقل و علم تجربی قطعی (که گاهی از آن به حس تعبیر می‌شود) از اصول مسلم است. قدما بیشتر بر کتاب و سنت تأکید می‌کردند، اما متأخرین شیعه بر مباحث عقلی تأکید می‌کنند. برخی از اهل سنت بر علم تجربی و حس (یعنی، محسوسات و بدیهات حسی) می‌گویند حدیث نباید با بدیهیات حسی و تجربی مخالف باشد. در برخی احادیث آمده است: «آسمان‌ها بر سر کوه قاف قرار دارند و این کوه قاف محیط بر زمین است»، اما این مخالف علم قطعی در علوم تجربی است؛ زیرا ثابت شده که زمین کروی است و روی کوه قاف نیست. کوه قاف هم محیط به زمین نیست (ابوریه، ۱۳۸۳، ص۱۶۸).

۱۱–۱ . دیدگاه عالمان درباره معیار علم در نقد حدیث

برخی از روایات به موضوع دانش‌های تجربی مانند آفرینش یا داستان‌های قرآن و برخی روایات تفسیری به موضوعاتی می‌پردازند که در حیطه علم قرار می‌گیرند. نقد و بررسی هر حدیثی باید متناسب با محتوای آن باشد. بنابراین، علم به‌صورت یکی از معیارهای مهم در ارزیابی این روایات مورد استناد قرار می‌گیرد. گستره کاربرد علم در روایات غیرتفسیری به‌ویژه در بخش خوراکی‌ها بسی وسیع‌تر است، اما حدیث‌پژوهان کم‌تربه آن توجه داشته‌اند. شاید مهمترین دلیل این بی‌اعتمادی، شباهت خیره‌کننده دانش تجربی و تحول یافته‌های علمی و درنتیجه عدم قطعیت آموزه‌های آن باشد، البته فقدان شناخت عمیق و گسترده از علم درمیان محدثان نیز به این بی‌اعتمادی کمک کرده است. بنابراین، کمتر از آن برای سنجش روایات استفاده کرده‌اند. (نفیسی، ۱۳۸۴، ص۵۲۰) عموم محدثان و فقها و تمام کسانی‌که احکام شرعی را قبول دارند و قطعیت را حجت می‌دانند با معیار دانستن حس و علم موافق هستند. دیدگاه برخی از ایشان به قرار ذیل است:

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۱۱-۱-۱. شیخ مفید

از معیارهای شیخ مفید در نقد احادیث مورد استناد اصحاب عدد درکنار استدلال‌های دیگر، استناد به امور حسی است. وی در نقد حدیث می‌گوید: «شعبان لایتم و شهر رمضان لا ینقص ابدا». (کلینی، ۱۳۶۳، ۷۸/۴؛ شیخ طوسی، ۱۳۷۶، ۱۷۲/۴) وی در نقد حدیثی متضمن دستور حضرت صادق علیه‌السلام بر تکذیب خبر فوت خود که ناووسیه بدان تمسک کرده‌اند (نوبختی، ۱۴۰۴، ص۶۷؛ شهرستانی، ۱۳۳۵، ۱۶۶/۱)[۱] می‌نویسد: «و اما خبری که به آن استناد کرده‌اند خبر واحد است که نه موجب علم است و نه موجب عمل و اگر هزارنفر و هزار در هزار نفر آن‌را روایت کنند، جایز نیست که ظاهر آن دلیلی برای مخالفت با ضروریات و ارتکاب نابخردی با دفع امور مشهود قرار گیرد». مفاد استدلال، مفید آن است که واقعه فوت امام صادق علیه‌السلام از امور حسی ثابت است. ازاین‌رو، استناد ناووسیه به حدیث مغایر با آن، مخالفت با حس و عیان شمرده می‌شود.

۱۱-۱-۲. شیخ طوسی

ایشان روایاتی که تعداد روزهای ماه رمضان را سی‌روزه دانسته به‌دلیل مخالف بودن با عادت یعنی، حس مردود شناخته است. (شیخ طوسی، ۱۳۷۶، ص۱۶۹)

۱۱-۱-۳. امام محمد غزالی

روایتی که با عقل ضروری یا عقل نظری یا حسی و مشاهده یا روایات متواتر مخالف است، مردود است. (عزالی، ۱۹۹۹، ص۱۱۳)

۱۱-۱-۴. ادلبی

ادلبی از معیاری درقالب حس سخن می‌گوید و تعریفی هم برای آن ارائه نمی‌دهد (الادلبی، ۱۴۰۳، ص۳۱۳)، اما تأمل در نمونه‌ها نشان می‌دهد که مراد او بیشتر به ملاک واقعیت نزدیک است تا

۱. ناووسیه فرقه‌ای منسوب به سرکرده خود عبدالله یا عجلان بن ناووس است که پس از وفات امام صادق علیه‌السلام منکر فوت آن حضرت شده، به غیبت و مهدویت آن حضرت معتقد گردیدند.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

علم. ادلبی درباره مخالف بودن حدیث با حس چنین می‌گوید: «از اموری که بر بطلان و ساختگی بودن حدیث دلالت دارد مخالفت متن حدیث با حس است». دلیل بطلان این‌گونه روایات این است که از پیامبرﷺ هیچ‌گاه مطلبی خلاف واقعیات محسوس صادر نمی‌شود. برای مثال ابوهریره از پیامبرﷺ چنین نقل می‌کند: «دروغ‌گوترین مردم، رنگرزها و زرگرها هستند» (ابن اثیر، بی‌تا، ۱۰/۳). ذیل این روایت می‌گوید: «این حدیث با واقعیت خارجی مطابقت ندارد؛ زیرا می‌بینیم که همه رنگریزها و زرگرها دروغ‌گو نیستند و دروغ‌گوترین افرادی که یافت می‌شوند رنگریزها و زرگرها نیستند» (الادلبی، ۱۴۰۳، ص۳۱۵).

۱۱–۱–۵. ابن قیم جوزی

دومین معیار عرضه‌شده توسط ابن قیم در شناسایی حدیث موضوع، مخالفت با حس و محسوسات است. ابن قیم نوشته است: «هر حدیثی که با حس و تجربه مخالف باشد موضوع است مانند حدیث «الحکیم عن ابی هریره: من حدث بحدیث فعطس عنده فهو حق» (ابن قیم جوزی، ۱۳۹۰، ص۵۰). ابن قیم می‌گوید: «این حدیث با حس مخالف است؛ زیرا بسیاری از افراد را بعینه می‌بینیم که درحال دروغ گفتن عطسه می‌زنند و اگر صدهزار افراد موقع نقل روایت پیامبرﷺ عطسه کنند حکم به صحت آن حدیث نمی‌شود. اگر همین افراد متوقع شهادت ظلم عطسه کنند باز آن شهادت تصدیق نمی‌شود» (سلفی، ۱۴۰۸، ص۴۰۴).

۱۱–۱–۶. علامه طباطبایی

از این معیار برای نقد متن حدیث استفاده می‌شود. مجموعه معیارهای مورداستناد ایشان در نقد متنی روایات عبارتند از: قرآن، سنت قطعی، مبانی برگرفته از کتاب و سنت، ضرورت دین، برهان عقلی، تاریخ و دستاوردهای قطعی علم. بهره‌گیری علامه از علم برای سنجش روایات بسیار محدود است. ایشان در بحث از روایاتی، عمالقه را توصیف کرده و در استواری آنها تردید می‌کند. وی می‌نویسد: «در تعدادی از روایات پیرامون توصیف جباران مورد بحث آمده است که سکنه آن سرزمین از عمالقه بوده‌اند که مردمی درشت‌هیکل و بلندقامت بودند و از درشت‌هیکلی و بلندقامتی آنها داستان‌های عجیبی وارد شده که عقل سلیم نمی‌تواند آنها را

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

بپذیرد و در آثار باستانی و بحث‌های طبیعی نیز چیزی‌که این روایات را تأیید کند، وجود ندارد. ناگزیر باید گفت که روایات مذکور، مأخذی جز جعل و دسیسه ندارد» (طباطبایی، ۱۳۹۳، ۲۹۱/۵). علامه طباطبایی باتوجه به اینکه احادیث مذکور با حس، تجربه، علم باستان‌شناسی و علوم طبیعی در تعارض است آنها را درشمار روایات جعلی قرار می‌دهد. در تفسیر سوره قاف نیز روایات شگفتی درباره کوه قاف آمده است به‌طوری‌که آن‌را محیط بر زمین دانسته که دوطرف آسمان بر روی آن قرار گرفته است. علامه این روایات را به‌دلیل مخالفت روشنش با یافته‌های علم، باطل می‌داند و می‌نویسد: «و به‌هرحال این روایت‌ها به‌هیچ‌وجه قابل اعتماد نیستند و امرز بطلان آنها یا محلق به بدیهایت و یا خود بدیهی است» (طباطبایی، ۱۳۹۳، ۳۴۳/۱۸).

۱۱-۱-۷. محمد ابوریه

یکی دیگر از حدیث‌شناسان اهل سنت درمیان معیارهای خود از معیار حس و مشاهده نام می‌برد و احادیثی را که عمر دنیا را تا هفت‌هزار سال ذکر می‌کند به‌دلیل مخالفت با این معیار مردود می‌داند. ازآنجاکه این روایت با یافته‌های زمین‌شناسی و باستان‌شناسی مخالف است، پس نمی‌تواند صحیح باشد. (ابوریه، ۱۳۸۳، ص۲۴۹) ابوالحسن شعرانی می‌گوید: «از امام صادق علیه‌السلام سؤال شد فردی در قریه‌ای وارد می‌شود و درآنجا گوشتی می‌یابد و نمی‌داند که آن گوشت پاک و حلال است یا مردار. حضرت فرمود: آن گوشت را روی آتش قرار بده، اگر روی آتش جمع شد، پاک است و اگر جمع نشد مردار است». علامه شعرای ذیل این روایت می‌نویسد: «دانشمندان ما در مضمون این روایت اختلاف کرده‌اند. اصل این است که خبری که یقیناً به علم راه ندارد در آن به ظن اعتماد نمودن جایز نیست. این خبر از روایاتی است که با حس و تجربه به آن دسترسی داریم و افاده ظن می‌کند و قائلان به حجیت خبر واحد، خبر ظنی را موقع عدم دسترسی به علم حجامت می‌دانند. بدون شک این خبر ظنی است و امر موقوف بر تجربه می‌باشد. شاید کسی‌که به این خبر عمل نمی‌کند نزد او صحیح بودن این تجربه ثابت نشده است» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۴۵۶/۱۶).

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۱۱ـ۱ـ۸ . آیت‌الله معرفت

آیت‌الله محمدهادی معرفت در کتاب التفسیر الاثری الجامع به عرضه حدیث بر علم قطعی درقالب یک ملاک پرداخته و با آن به نقد حدیث می‌پردازد. کم نیست روایات مجعولی که با قوانین ثابت و مسلم علمی و تجربی سازگاری ندارد. از این باب روایتی است در ذیل آیه ۶۵ سوره بقره در مورد مسخ قوم یهود به بوزینه و خوک. براساس آن، انسان‌هایی که به‌صورت حیوانات مسخ شدند، پس از سه‌روز می‌میرند، ولی به‌جای آنها خداوند حیواناتی شبیه آن مسخ‌شدگان می‌آفریند تا برای آیندگان عبرت باشد. آیت‌الله معرفت پس از نقل این روایات می‌نویسد: «این مطالب با علم زیست‌شناسی سازگاری ندارد. فسیل‌هایی که از حیوانات کشف شده است، نشان می‌دهد که قدمت آن حیوانات بسی بیشتر از موجودی به‌نام انسان است. چگونه ممکن است حیوانات فعلی، پس از مسخ انسان‌ها به این اشکال خلق شده باشند» (معرفت، ۱۴۲۵، ذیل آیه ۶۵ بقره). در ذیل آیه ۲۵ سوره بقره روایاتی آمده که با خیال‌بافی‌های کودکانه درباره ابرها و شیوه شکل‌گیری باران و نزول آن سخن به‌میان آمده است. در روایتی از تفسیر ابن ابی حاتم آمده است: «السحاب غربان المطر ولولا السحاب حین ینزل الماء من السماء لافسد ما یقع علیه من الارض» (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ۲۷۵/۱؛ سیوطی، ۱۴۱۱، ۸۶/۱). آیت‌الله معرفت پس از نقل این روایات می‌نویسد: «اینها ساخته و پرداخته ذهن‌های ساده و سطحی‌نگر افرادی است که از علم و تحقیق بهره‌ای نداشته‌اند و توهمات خویش را به‌عنوان روایت ارائه کرده‌اند» (معرفت، ۱۴۲۵؛ ذیل آیه ۲۵ بقره). مهمترین اصول و مبانی نقد حدیث که ازسوی آیت‌الله معرفت در کتاب التفسیر الاثری الجامع بررسی شده است عبارتند از: عرضه بر کتاب؛ عرضه بر سنت قطعی؛ عرضه بر تاریخ؛ عرضه بر بدیهیات عقلی؛ عرضه بر علم قطعی؛ عدم شباهت حدیث با نوع کلمات معصومین.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۱۲. ادله نقد و بررسی احادیث با معیار حس و تجربه و علوم تجربی

۱۲ـ۱. ادله قرآنی

براســاس نص صــریح قرآن، مطلق فرامین پیامبرﷺ نشــئت گرفت از وحی الهی اســت: «وما ینطق عن الهوی. إن هو الّآ وحی یُوحی». (نجم: ۳-۴) روایات معصــومین نیز برگرفته از روایات پیامبرﷺ است. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «سخن من سخن پدرم است و سخن پدرم سخن جدم است و سخن جدم سخن حسین است و سخن حسین سخن حسن است و سخن حسن سخن امیرالمؤمنین و سخن امیرالمؤمنین علیه‌السلام سخن پیامبر خداست و سخن پیامبر نیز ســخن خداوند متعال اســت» (کلینی، ۱۳۶۳، ۵۳/۱). در روایت دیگری جابر خدمت امام باقر علیه‌السلام عرض می‌کند: «هروقت حدیثی برایم نقل فرمودید ســند آن‌را نیز بیان فرمایید». حضــرت در پاســخ فرمود: «حدیث کرد مرا پدرم از جدم رســول‌اللهﷺ از جبرئیل از خداوند متعال. هر حدیثی که برا تو بیان می‌کنم به‌همین ســند می‌باشــد. ای جابر حدیثی که از فرد صادق (معصوم) برای تو بیان می‌کنیم از همه دنیا بهتر است» (شیخ مفید، ۱۴۲۸، ص۴۲).

براساس آیه «واعلمو ان الله بکل شیئ علیم» (بقره: ۲۳۱) محال است از خداوندی که بر همه‌چیز آگاه است چیزی خلاف حس و آگاهی صادر شود. در آیه آخر سوره طلاق آمده است: «وأن الله قد احاط بکلّ شیئ علماً؛ و همانا خداوند با علمش بر همه‌چیز احاطه دارد» (طلاق: ۱۲). دربین آیات مطرح‌شده، آیات سوره نجم بر الهی بودن گفتار پیامبرﷺ یا معصوم و آیات بعدی بر احاطه علمی خداوند بر همه اشیاء و آگاه بودن خداوند دلالت دارد. درنهایت به این نتیجه می‌توان دست یافت که همه کلام معصوم علیه‌السلام یا روایات در همه زمینه‌ها منسوب به خداوند است و کلامی که منسوب به خالق باشد، محال است خلاف علم قطعی باشد و یا ادراکات قطعی انسانی آن‌را تکذیب کند. ممکن است که ادراکات و امکانات انسانی از درک آن عاجز باشد، ولی ممکن نیست که آن کلام که منسوب به خالق حقیقی است را تکذیب کند.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۱۲ – ۲ . ادله روایی

امام علی علیه‌السلام درباره اهمیت و جایگاه تجربه و آزمایش می‌فرماید: «المجرّب احکم من الطبیب؛ شخص تجربه‌کننده، داناتر از طبیب است» (آمدی، ۱۹۸۷، ص۱۲)؛ یعنی، تجربه، بینش و آگاهی شخصی را نسبت به آن موضوع بالا می‌برد. آن حضرت در روایت دیگری درباره استحکام و استواری نظر شخص باتجربه می‌فرماید: «املک الناس لسداد الرأی کلّ مجرب؛ دربین مردم بهترین صاحب‌نظر، افراد باتجربه‌اند» (آمدی، ۱۹۷۸، ص۴۸۲). درباره معالجه تب با آب سرد از امام صادق علیه‌السلام وارد شده است: «هروقت امام صادق علیه‌السلام تب می‌کرد دو پارچه را تر نموده، یکی را بر خود می‌انداخت، وقتی خشک می‌شد دیگری می‌انداخت». محمد بن مسلم می‌گوید: «از امام صادق علیه‌السلام شنیدم که حضرت فرمود: برای تب چیزی مفیدتر از آب سرد و دعا نیافتم» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۴۳۲/۲). علامه مجلسی ذیل این روایت می‌نویسد: «از چیزهایی‌که اطبا برای شفایابی از تب‌های گرم و سوزان سفارش می‌کنند ریختن آب سرد بر بدن مریض، مرطوب نمودن فضایی که بیمار در آن قرار دارد با پاشیدن آب بر زمین و دیوار و گل و گیاهان است» (مجلسی، ۱۴۱۲، ۹۶/۵۹). تجربه ثابت کرده است که برای کاهش حرارت تب، استفاده از آب سرد با همان شیوه‌ای که امام صادق علیه‌السلام انجام می‌داد بسیار مفید است. در طب جدید نیز برای کنترل حرارت شدید بیماری از همین روش استفاده می‌شود و علامه مجلسی نیز به آن اشاره کرده است. پس تجربه و علم روز به‌طور آشکارا این حدیث امام صادق علیه‌السلام را تأیید می‌کند.

۱۳ . عدم مخالفت حدیث با قطعیات علمی

دانش بشری به‌ویژه آن قسمت از علوم که با تجربه و حس سروکار دارد راه ترقی و پیشرفت را پیش‌گرفته و به برخی از واقعیات و قطعیات دست یافته که هر انسان عاقلی ناگزیر آن‌را می‌پذیرد. عقل که نعمتی الهی در کسب تجارب و درک روابط بین اشیاست می‌تواند به‌دلیل برخی از پدیده‌ها پی ببرد و آنها را بشناسد. در اینجا هر فرضیه علمی و ترجیح آن بر حدیث متعارض مقصود نیست، بلکه منظور فرضیه‌هایی است که به‌صورت قانون قطعی درآمده‌اند،

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

چنان‌که امروزه هیچ انسانی در اینکه زمین، جاذبه دارد و دور خورشید می‌گردد، شک ندارد. (غروی نایینی، ۱۳۷۹، ص۱۸۹)

۱۴. مخالفت محتوا با دریافت‌های حسی

حس بماهو حس مبدأ هیچ معرفت علمی نیست و امکان خطا در آن بسیار است. حس، پس از قرار دادن دست‌های چپ و راست در آب سرد و گرم و تعویض دست‌ها به‌خطا افتاده و پیام منفی می‌دهد. سال‌های سال باتوجه به حس بینایی و نگرش سطحی فکر می‌کردند که خورشید درحال حرکت است و زمین ثابت (هیئت بطلمیوسی)، ولی بعدها این عقیده تصحیح شد و معتقد شدند که زمین متحرک بوده و خورشید ثابت است.

۱۵. تفاوت استقراء و تجربه

باتوجه به اینکه در علوم تجربی از استقرا برای به‌دست آوردن حکم استفاده می‌شود به‌جاست که تعریف و تفاوت آن با تجربه مطرح شود. مشائیان معتقدند که بین استقرای ناقص و تفاوت است و تجربیات را جزو بدیهیات ثانویه و قضایای یقینی معرفی می‌کنن. آنها برای اعتبار بخشیدن به تجربه از همین روش استفاده می‌کنند. فارابی در منطقیات، تفاوت میان تجربه و استقراء را چنین تبیین می‌کند: «ان الفرق بین التجربه و بین الاستقراء ان الاستقراء هو ما لم یحصل عند الیقین الضروری بالحکم الکلی و التجربه هی ما یحصل عنها الیقین بالحکم الکلی» (فارابی، ۱۴۰۸، ۱۷۴/۲). ازنظر فیلسوفان مسلمان، استقراء نوع خاصی از جست‌وجو و تحقیق است که در آن از جزیی به کلی سیر می‌شود. این روش درمقابل دو روش دیگر یعنی، قیاس که سیر از کلی به جزیی است و تمثیل که سیر از جزیی به جزیی است قرار دارد. استقراء یعنی، از مشاهده موارد متعدد به یک حکم کلی رسیدن (ارسطو، ۱۳۶۷، ۳۰۷/۱). فارابی می‌گوید: «الاستقراء هو تفحص شیئ من الجزئیات الداخله تحت امرمّا کلی لتصحیح حکم‌ما حکم به علی ذلک الامر بایجاب او سلب» (فارابی، ۱۴۰۸، ص۱۴۱). اگر شخص تجربه‌گر تمام موارد حکم کلی را مشاهده و شمارش کند آن حکم کلی به‌دست آمده را استقراء تام گویند و اگر برخی موارد را

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

مشاهده و حکم کلی را به‌دست آورده باشد آن‌را استقرای ناقص گویند. استقرای تام، یقین‌آور است، اما حکم کلی حاصل از آن، ارزش علمی چندانی ندارد؛ زیرا حکم کلی از این‌نظر ارزشمند است که لازم نیست تمام مصادیق آن تک‌تک مشاهده شود، درحالی‌که در استقراء تام، خود این حکم کلی از راه مشاهده تک‌تک مصادیقش حاصل شده است. این قسم علم بی‌ارزش هم نیست چون می‌تواند مقدمه استدلال قیاسی قرار گیرد. برخلاف تصور، تجربه همان استقراء نیست، بلکه استقراء در تجربه به‌کار گرفته می‌شود. فرایند تجربه چنین است. ابتدا شخص مواردی را مشاهده می‌کند (استقراء)، سپس براساس آن مشاهدات، فرضیه‌ای (حکم کلی یا مدل ذهنی‌ای) می‌سازد تا بتواند آن موارد را با آن فرضیه توجیه کند. آن‌گاه براساس آن فرضیه پیش‌بینی‌های علمی را انجام می‌دهد.

۱۶. نتیجه‌گیری

حدیث، بیان و گفتاری است که از قول، فعل و تقریر معصوم حکایت می‌کند. ازآنجاکه ماهیت بشری دارد، ممکن است درطی انتقال به نسل‌های بعدی تغییراتی در سند، متن و محتوای آن اتفاق افتاده و معروض عوارضی مانند جعل، تحریف، تصحیف، تقطیع و جدایی قرینه‌های متعدد لفظی و مقامی و... واقع شده باشد. دراین‌صورت آنچه معصوم گفته است را به‌درستی منتقل نمی‌کند و با فعل و تقریر معصوم به‌صورت کامل نمی‌تواند مطابقت داشته باشد. به‌بیان‌دیگر، آنچه را معصوم می‌دانسته و ابراز داشته است منطبق با واقعیت هستی، درست، ثابت و زوال‌ناپذیر بوده است، اما آنچه راکه راویان در اثر سوءفهم، بی‌دقتی و کوتاهی گزارش و منتقل کرده‌اند غیرمطابق با قول، فعل و تقریر معصوم و واقعیات هستی می‌تواند باشد که می‌تواند رهزن اندیشه و عمل قرار گیرد. بنابراین، برای آسیب‌شناسی احادیث و روایات ناگزیر است معیارهایی در دست داشته باشد تا اتصال‌مندی حدیث به معصوم را بتوان در پرتو آن معیارها تشخیص داد. در پژوهش حدیث‌شناسان، معیارهای متعددی شناسایی و معرفی شده است. یکی از این معیارها دستاوردها و قوانین ثابت‌شده علوم جدید است که برخی از دانشمندان حدیث‌شناس مسلمان نیز بدان توجه کرده‌اند. باتوجه به اینکه نظریات علمی

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

قطعیت ندارد و در موارد بسیاری این نظریات دچار ابطال و دگرگونی می‌شوند نباید انتظار داشت که همیشه نظریات علمی با داده‌های دینی هماهنگ و به‌طور کامل سازگار باشند؛ زیرا لازمه آن این است که دین نیز مانند آرای ظنی و تجربی دانشمندان همواره دست‌خوش تغییر و تحول شود. بنابراین، ممکن است برخی از گزاره‌های دینی با برخی از گزاره‌های علمی در زمانی معارض افتد و در زمان دیگری موافق شود.

یکی از ملاک‌های نقد حدیث، عرضه آن به مسلمات و یافته‌های قطعی علوم تجربی است. ازآنجاکه علوم تجربی درصورت قطعیت یافتن، بخشی از دفتر تکوین الهی و آفرینش او را بازگو می‌کنند، پس تعالیم تشریعی و سنت معصومین نمی‌تواند با دستاوردهای قطعی علوم درتعارض قرار گیرند. اگر ویژگی‌های علوم تجربی بررسی شود به‌خوبی می‌توان دریافت که این‌دسته از علوم به دو بخش تقسیم می‌شود:

- قوانین علمی: این بخش از گزاره‌های علمی تاحدی قطعیت دارد و تأثیرپذیری کم‌تری از عوامل ظنی دارد. این قضایا با گزاره‌های قطعی دینی هیچ‌گونه برخورد تعارض‌آمیزی ندارد؛

- نظریات علمی: باتوجه به اینکه قطعیت ندارد و در موارد بسیاری این نظریات دچار ابطال و دگرگونی می‌شوند نباید انتظار داشت که همیشه نظریات علمی با داده‌های دینی هماهنگ و سازگار باشد؛ زیرا لازمه آن این است که دین مانند آرای ظنی و تجربی دانشمندان همواره دستخوش تغییر و تحول شود. بنابراین، ممکن است برخی از گزاره‌های علمی، زمانی با هم تعارض داشته و زمانی تعارض نداشته باشند. علم همواره درحال رشد و توسعه است. بسیاری از نظریات علمی موجود در آینده دگرگون خواهد شد. طبیعی است دراین‌میان آرا و اندیشه‌های صحیح و سقیم بسیاری وجود خواهد داشت. انتظار هماهنگی کامل دین و علم به‌معنای دانش تجربی، انتظار نابه‌جایی است، ولی مسلم است که بین قطعیات دین (احادیث قطعی الصدرو) و علم تعارضی وجود ندارد. باتوجه به آنچه گذشت می‌توان گفت که برای نقد متن حدیث باید ابتدا به آیات قرآن و سنت قطعی منقول از پیامبر اکرم ﷺ مراجعه کرد و درصورت هرگونه مخالفت بین متن حدیث با متن آیات قرآن یا سنت قطعی منقول از پیامبر اکرم ﷺ باید

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

آن حدیث را کنار گذاشت و تنها به احادیثی توجه کرد که با این دو اصل موافقت کنند و مخالفت تباینی نداشته باشند. برای نقد متن حدیث می‌توان به دیگر اصول نیز مراجعه کرد که عبارتند از: احکام عقلی، تاریخ مسلم، مسلمات علوم تجربی، احادیث مضبوط دیگر، روایات مشهور امامیه و مخالفت با احادیث عامه اهل سنت. هرچند تعدادی از احادیثی که محتوای مباحث علمی به‌ویژه تجربی را دارند با علم قطعی که ثابت شده‌اند تعارض داشته و مردود هستند، اما برخی دیگر از احادیث نیز درحد شگفتی یا اعجاز علمی و پیشگویی‌های علمی هستند؛ یعنی دربردارنده مطالبی هستند که یا هنوز کشف نشده و یا قرن‌ها بعد از عصر ائمه در علوم مختلف اعم از پزشکی و... کشف شده‌اند که به‌صورت طبیعی در آن عصر امکان دسترسی علم بشر به آن نیست.

فهرست منابع

* قرآن کریم
۱. ابن فارس، احمد بن عبدالله (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغه. محقق: محمد هارون عبدالسلام. تهران: مکتب الاعلام الاسلامی.
۲. ابن قیم، جوزی.، و محمد بن ابی بکر (۱۳۹۰). المنار المنیف فی الصحیح و الضعیف. حلب: مکتبه المطبوعات الاسلامیه.
۳. باقری، خسرو (۱۳۸۲). هویت علم دینی. تهران: وزارت ارشاد.
۴. بی‌نا (۱۳۱۳). الاعتقادات. محقق: عصام عبدالسید. بیروت: دار المفید.
۵. پوپر، کارل ریموند (۱۳۷۰). منطق اکتشاف علمی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. چالمرز، آلن‌اف (۱۳۸۱). چیستی علم. مترجم: زیباکلام، سعید. تهران: سمت.
۷. حرعاملی، محمدبن الحسن (۱۴۱۲). وسایل الشیعه. قم: مؤسسه آل البیت.
۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۹۳). حدیث و علوم جدید. قم: جامعه‌المصطفی العالمیه.
۹. سروش، عبدالکریم (۱۳۹۳). علم چیست، فلسفه چیست. تهران: صراط.
۱۰. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمان (۱۴۱۴). الاتقان فی علوم القرآن. بیروت: دار ابن کثیر.
۱۱. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۹۸۴). الملل و النحل. مصر: مکتبه الحسین التجاریه.
۱۲. صبحی، صالح (۱۳۷۲). علوم حدیث و اصطلاحات آن. مترجم: نادرعلی، عادل. تهران: اسوه.
۱۳. صدوق، محمد بن علی (بی‌تا). الخصال. مصحح: غفاری، علی‌اکبر. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۱۴. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۴). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
۱۵. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۳). اختیار معرفه الرجال. قم: مؤسسه آل البیت.
۱۶. غروی نایینی، نهله(۱۳۷۹). فقه الحدیث و روش‌های نقد متن. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.

Simpo PDF Merge and Split Unregistered Version - http://www.simpopdf.com

۱۷. فضلی، عبدالهادی (۱۴۱۶). اصول الحدیث. بیروت: مؤسسه ام‌القری للتحقیق و النشر.

۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۳). الکافی. بیروت: دار الازراء.

۱۹. گلشنی، مهدی (۱۳۶۵). علم و دین و معنویت در قرن بیست‌ویکم. تهران: دانشگاه صنعتی شریف.

۲۰. گلشنی، مهدی (۱۳۷۷). از علم مسکولار تا علم دینی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۲۱. گیلیس، دانالد (۱۳۸۱). فلسفه علم در قرن بیستم. مترجم: میانداری، حسن. تهران: سمت.

۲۲. مامقانی، عبدالله (۱۳۶۹). تلخیص مقباس الهدایه. مصحح: غفاری، علی‌اکبر. تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.

۲۳. مامقانی، عبدالله (۱۴۱۱). مقباس الهدایه فی علم الدرایه. قم: مؤسسه آل البیت.

۲۴. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). بحارالانوار. تهران: المکتبه الاسلامیه.

۲۵. مستغفری، ابوالعباس.، و خلیلی، محمد (۱۳۸۱). طب الصادق. مترجم: مراغی، یعقوب. قم: انتشارات مؤمنین.

۲۶. مسعودی، عبدالهادی (۱۳۸۴). روش فهم حدیث. تهران: سمت و دانشکده علوم حدیث.

۲۷. مصطفوی، حسن (۱۳۸۵). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.

۲۸. معارف، مجید (۱۳۷۷). تاریخ عمومی حدیث. تهران: انتشارات کویر.

۲۹. معرفت، محمدهادی (۱۴۲۵). التفسیر الاثری الجامع. قم: مؤسسه التمهید.

۳۰. مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳). جوابات اهل الموصل فی العدد و الرؤیه. قم: انتشارات کنگره جهانی شیخ مفید.

۳۱. مهریزی، مهدی (۱۳۷۵). درآمدی بر شیوه‌های ارزیابی حدیث. نشریه علوم حدیث، شماره۱و۲، ۶۹-۹۹.

۳۲. مهریزی، مهدی (۱۳۸۵). آشنایی با علوم حدیث. قم: مرکز جهانی.

۳۳. مؤدب، سیدرضا (۱۳۷۸). علم الحدیث. قم: انتشارات احسن الحدیث.

۳۴. نراقی، یوسف (۱۳۶۵). روش‌شناسی علوم اجتماعی. تهران: شرکت سهامی انتشار.

۳۵. نصری، عبدالله (۱۳۸۱). راز متن. تهران: آفتاب توسعه.

۳۶. نصیری، منصور (۱۳۸۳). روش‌شناسی علم و الهیات. قم: مؤسسه آموزشپژوهشی امام خمینی.

۳۷. نفیسی، شادی (۱۳۸۴). علامه طباطبایی و حدیث: روش‌شناسی نقد و فهم حدیث از دیدگاه علامه در المیزان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۳۸. واسطی، زبیدی.، و محب‌الدین ابی فیض (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار الفکر.